

միտ գրած էր այս բնագրին եւ «Վայրկեան մը Լերութնայի գործն գտած ըլլալու յոյսն ունեցած էր»¹։ Յայտնի կը տեսնուի թէ Լանգլուպը շատ գրական հաստատականներով ինք զինքը խաղբի մէջ բռնել տալ չ'ուզեր, իսկ Մ. Խորենացւոյ աղբերաց քննութեան նկատմամբ այս գիտման կարեւորութեան եւ ոչ խօսքը կ'ընէ։

Սակայն այս եղանակաւ մէջ տեղ հանուած գիրքը՝ Մ. Խորենացւոյ իւր առջեւն ունեցած Լերութնան էր։ Բայց Լանգլուպ ինչգրին վեճակին տեղեակ չէր։ Իրօք ալ այս յիշատակարանին նշանաւոր մէկ մասը սկզբնապէր ասորական բնագրին մէջ հրատարակուած էր։ 1848էն ստեղծ Կետրոն (Cureton) Ս. Սմիտնասայ կաջգրէց ձառերուն՝ հրատարակութեան յառաքարանին մէջ կը ծանուցանէր, թէ Բրիտիշ Մուզէումի ասորական ձեռագրաց մէջ գտած է մեծագոյն մասը Արգարու դարձին վերաբերեալ յիշատակարանին՝ զոր Եւսեբիոս իւր Եդեսիոյ դիւաններուն մէջ պահուած յառաջ կը բերէ²։ Բնագրին արդէն օրինակուած էր, եւ գիտնական անգլիացին՝ Թուսեյ որոշ ժամանակը հաստատել կարենալու, հրատարակել կը խոստանար։ Միւս կողմանէ՝ Հայր Ղ. Ափշեան որ հայերէնի ուսմանց այնչափ ծառայութիւններ մատուցած է, 1852ին Պարիսի կայսերական մատենադարանին մէջ գտած եւ օրինակած էր, մանր տեսարակ մը՝ որ թէպէտ հնդկականի անունն մէջ փոքրիկ տարբերութիւն ունէր, սակայն ծանշցու թէ Մ. Խորենացւոյ յիշած Լերութնայի գործն է։ Գոյախառնար երկու գիտնականներն տասնուհինգ տարւոյ շափ պահեցին իրենց ընդօրինակութիւններն իրենց գրատետրներուն մէջ։ Կիրարդի անկատար քննադիրը հազիւ իւր մահուանէն ետքը Վ. Արայտոյ³ ձեռքը հրատարակուեցաւ՝ անգլիական թարգմանութեամբ մը։ 1864ին, Թոմաս Լանգլուպի յառաքարանէն եւ Յ. Ռ. Իմփի թարգմանութիւնէն 3 տարի յառաջ, եւ անոր տեղեկութիւն չունէին։ Իսկ Հ. Ղ. Ափշեան սպասեց մինչեւ 1868, որ տարին՝ երկու ընդհատ պրակներով հրատարակեց թանկագին տետրակին հայերէն բնագրին⁴։ Եւ գաղղիներէն նոր թարգմանութիւն մը⁵։

Եւսեբիոսի ինչպէս կը կարծուի, գործածած յիշատակարանին երկու բնագրի ունիք հիմաւորումն. սկզբնապէր ասորերէնն՝ որուն սկիզբը պակաս է, եւ ամբողջական գործին հայերէն թարգմանութիւնը։ Այս բնագրներուն իւրաքանչիւրը զատ բնաբան ունի, զոր պիտի գործածենք իրարմէ զանազանելու համար, ասորերէնն՝ «Արգարակեանութիւն Արգէի» (այլ) (Աճճճ), իսկ հայերէնն՝ «Թուղթ Արգարու»⁶։ Հնդկականի բուն անունը՝ այլեւայլ քննադատութիւններով հաստատուած է, Ղարուբնա (Աճճճ)։ «Լերութնա» ձեւը, զոր Մ. Խորենացւոյ հետեւելով մինչեւ հիմա գործածեցինք, անտարակոյտ օրինակով մը սխալ է, որ կը մեկնուի հայերէն այբբենարանին մէջ գրեթե նմանութեամբը՝ Դերութնա, Դարութնա։

Երկու հրատարակիչներն ինչպէս կը սպասուէր, իրենց հրատարակութիւնները ձուխացոյցին գիտնական եւ հետաքրքրական ծանօթութիւններով, որոնք շատ մը մուկ կէտերու լուսաւորութեան նպատեցին, բայց Լարութնայի գրքին եւ Հայր Պարտաւելեան Մ. Խորենացւոյ որ մինչեւ նոյն առնէ անոր վրայ խօսող առաջին եւ միակ մատենագիրն է, իրարու ունեցած աղբիւրն ինչպէս մուկի մէջ թողուցին։ Ամենեւեւ չհարցուցին իրենց իրենց թէ նորագիտ յիշատակարանը Մովսէսին բաժն ահնարկութեան ինչ ասորիանն կը ջանապատասխանէր։ Գլխաւորաբար մեկնելու ջանացին, թէ ինչու Մ. Խորենացւոյն ըսածին հակառակ, Լարութնա չի մեկնիր Արգարու թագաւորութեան բոլոր դէպքերը, եւ ինչու Սանատուկ թագաւորին նկատմամբ բոլորովն լուս կը մայ, եւ անունն անգամ չի յիշեր։ Զարմանալի բան. երուսաղէմ՝ Ս. Յակոբայ Հայոց վանքին մէջ յարուցուեցաւ այս ինչորդ։ Նոյն 1868 տարին Երուսաղէմի պատրիարքարանին մամուլներէն ելաւ՝ պատրիարքական մատենադարանին ձեռագրին վրայէն, Լարութնայի գրոց երկորդ տպագրութիւն մը⁷։ Հրատարակողը՝ անանուն միաբան մը, ոչ Կիրարդի ձեռքը հրատարակուած ասորերէն բնագրին լուր ունի եւ ոչ Հ. Ափշեանի

Apotres, traduite sur la version arménienne du Ve siècle, Venise, 1868.

¹ Թուղթ Արգարու (այս. երուսաղէմի), էջ 59, Ղարութնա, էջ 51 (այս. Վեհապի), Ղարութնա, էջ 19 (Վեհ) եւ Ղարութնա էջ 15 (Երուս) վարդապետով, որ ասորերէն սկզբնագրին մէջ անհայտ, որ գիր չպատկերելիք միւսին, Յուսուս բնագրիւնու մէջ չգտանք։ Է. Ա. Ափշեանի համարմէ Լարութնա ձեւը։

² Գերութնա Եդեսիոյ։ Թուղթ Արգարու թագաւորի Հայոց, եւ արաբով թիւն արդի Թագէն Թագաւոր, Երուսաղէմ, 1868։ — Հրատարակողը՝ Մ. Խորենացւոյ հետեւեալ կը փոխէ իւր ձեռագրին մէջ գտնուած հնդկականի Լարութնա ուղիղ ձեւը։

¹ The festal letters of Athanasius, edited by W. Cureton, London, 1848. էջ 1-4, ծանօթ։

² Յիւս. Է. Արգ. Արգ. էջ 99։

³ Ancient Syriac documents, etc., Ի մէջ, London, 1864. էջ 8-9, 6-7։

⁴ Լարութնայի թուղթ Արգարու, Վեհապի, 1868։

⁵ Lettre d'Abgar ou Histoire de la conversion des Edesséens par Laboubnia, écrivain contemporain des

երկամտութիւնն: Միայն Յ. Ռ. Էմին¹ Լանգ-
լուայի ժողովածոյն մէջ թարգմանութիւնը
հասած էր իւր ձեռքը: Իսկ ամենայն յառա-
կութեամբ առեալ առաջարկուելի ինքիբը, եւ
այնպիսի պարզամիտ եւ յատուկ լուծում մը
տուաւ, որ հայի կը համարինք իւր յառաջա-
բանին սկիզբը յառաջ բերել. ահա թէ ինչ
կ'ըսէ:

“Ի շարս պատմագրաց զորս յիշատակէ
Մովսէս Խորենացի ի պատմութեան իւրում,
գտանի եւ Ղերութնս որդի Աբղաշարաց զպրի:
Այս Ղերութնս Ասորի գոյով ապգաւ” էր
գիւտնագիրը արքային (Հայոց) Աբգարու որդէն
եւ հայր իւր: (Եւ) Ղերութնս գրեցաւ, առէ իւս-
րենայի, գտմնայն գործս որ ինչ յառաջ
Աբգարու եւ Մոնատրոյն (եղեն), եւ եղ ի գիւ-
տնին եղեոսիս: Արդ յայտ իմն է թէ սա ինքն
պատմագիրն թեր ձերունի ի նմանէ առեալ
գրեաց զերկուց Աբգարարացն մերոց յիշատա-
կելոց զգործս, որոց արձանագրութիւնը պա-
հեալ կային մինչեւ ցառուր իւր ի գիւտնին
եղեոսիս, այն է մինչեւ զհինգերորդ դարս:

Այս դարձայ (Ասորի պատմագիրն) կրու-
նեալ համարի ցարդ բնագիրն ասորական, եւ
ուշ դը այլ յազգային եւ յօտարազգի պատմա-
բանից յիշատակէ զանուն նորա, բայ ի միայ
միայնից Խորենացոյն: Միայնք են ամբ երեք
յարսէ հետեւ գտաւ ի գրեական սրբոց Աթուայս
ի միում ճառքնորի հատուած մի բանից՝ որոց
վերագիրն է. “Թուղթ Աբգարու թագաւորին
եղեոսիս քաղաքի՝ որ թարգմանի Ասորի լեզու
Ուռհայ, որդւոյ Մոնատրոյ: Երբում պատմի
հաւատարմ Աբգարու ի Քրիստոս, թղթել նորա
առ նա եւ ընդունել զպատմականին, գալուստ
Թադէի առաքելոյ յետ համբառնալոյ Քրիշէն²
սա Աբգար ի Հայս(?) քարոզութիւնը նորա,
եւ այլն: Եւ ի վախճան բանիցն առէ. “Ղարս բնա
(Ղերութնս) որդի Աբղաշարոյ զպրի թագաւորին
գրեաց զամենայն ինչ զոր միտնգամ իրը եղեն
Ադգէի՝ առաքելոյ ի սկզբանէ մինչեւ ի կատա-
րած... եւ եղին ի տան յիշատակաց քար-
տիսից...”

Արդ ի համեմատել մեր զոյն գործ ընդ
պատմութեան Մովսէսի քերթողհօր³, գտա-
նեմք ըստ նորին իսկ վկայութեան, հանեալ ի
նոյն քրոջ՝ զոր ինչ պատմէ զթագաւորութիւնն
Աբգարու: Իսկ զգաւզանքս առքեւութիւնն
մարթ է ընծայել թարգմանիւն: Բանից Մով-
սէս Խորենացի ի բուն իսկ Ասորի բնագրէն քա-
ղեաց հան որ ինչ պէտք իւրոյ պատմութեան
էին: Իսկ հայերէն թարգմանութիւնն զարմէ
բան մեր, յայլոց է արարեալ յաշակերտակցոյ
նորս, եւ սրբալ հաւանեալս եւ՝ Եփեսոս⁴ կամ

Բովսեփոյ Պոնեացոյ՝, որը հրամանաւ սրբոյն
Մեարոպոյ յետ գիտի հայկական գրոց առա-
քեցուն Սեղեսիա թարգմանութեան տպագաւ:
Եւ զի նպատակ թարգմանչացն մերոց րոտ պա-
հանելոյ դարուն այնորի՝ էր յառաջագիծու
թիւն քրիստոսական հաւատոց, եւ ոչ աշ այլոց
մասնոց եղին ի թարգմանութեան, բայց մէջ
գրոց սրբոց եւ վարդապետական ուսմանց վան
որոյ եւ որը զՂերութնոյ գիրտն կամեցան հե-
ղուլ ի հայ, գրարարութիւնն եւեթ ընարեցին
հանել ի բուն եւ ի գիր հայերի, համառօտակի
իմն անցեալ զպատմական անցիցն Աբգարու, որ
պատմաւոր եղին նորա ճշմարիտ հաւատոցն եւ
երթայլոյն առ նա Ս. Թադէի: Եւ զի կարճու
թիւն ժամանակին զոր կային անդ ի պարա-
պուս թարգմանութեան՝ Եղեոսի (?) եւ Եսփէսի,
որը շտապէին իմն գտանալ առ վարդապետան
իւրեանց եւ անտի ի Բիւզանդիոս գիմել, արգել
եղեն նայա զամբողջ մասեանն հեղուլ ի մեզ, ո

Այսպէս երուսաղէմի անանուն հրատա-
րակիւր լու կը հասկընայ ԼԶ. գլխուն վերջին
նախագաւութիւնը, նոյն իսկ նշանակութեան
վկայ ալ կը շնչունէ: Բայց որովհետեւ “Հայոց
Պատմութեան” մէջ կը հանդիպի շատ մը պատա-
մութիւններու, որ ամենեւին նշանակուած չեն
“Աբգարու թղթին”, մէջ, կը հետեւցնէ —
այնչափ կը հաւատայ Մ. Խորենացոյ հեղինա-
կութեան — թէ մեր ունեցած հայերէն թարգ-
մանութիւնն թերի է եւ սկզբնագրին բովան-
գակութիւնն յառաջ չի բերեր: Այս աննորի
լուծման դէմ ոգորեալու համար կանգ առնուը
անպատեհ կ'ըլլար, վասն զի նոյն իսկ իրողու-
թիւններն պատասխան կու տան այս լուծ-
ման: Եթէ երուսաղէմի հրատարակիւր ճանչցած
ըլլար միայն իհիստրին հրատարակութիւնը՝ որ
“Ադգէի վարդապետութեան” միայն կէտը կը
պարունակէ, կրնար թերեւս ըսել թէ Մ. Խո-
րենացոյ քանի մը գլուխներու “Եիթը” պակաս
(չհրատարակուած) մասին մէջ կը գտնուի:
Իսկ այս վերջին պատասխանին ալ ի գրելու
կ'ենլեր՝ Պետրոսբուրգի կայսերական մատենա-
գարանին մէջ գտնուած ձեռագրի մը գիւտովը,
որ կը պարունակէ ամբողջական “Վարդապե-
տութեան” ասորի բնագիրն, եւ զոր 1876ին
Գեորգ Ֆիլիպս հրատարակեց անգլերեն
թարգմանութեամբ մը եւ ճանօթութիւններով⁵:
Ուրեմն Ֆիլիպսին հրատարակութեանն ի վեր
երկու բնագիրներն ալ՝ ասորիերէն ու հայե-
րէնը, ամբողջացած են, եւ մէկը միւսին ճիշդ

¹ Թադէոս:
² Քերթողհայր՝ այսինքն հայր քերթողաց, վե-
րագիր Զ. զոր լուս յանաի կու անա Հայե Մ. Խորենացոյ:
³ Եղեոս եւ Եսփէսայի թարգմանութեան լե-
զուն: Փ. Ռ.:

⁴ Տես Մովսէս Խորենացի, Գ. 80:
⁵ The doctrine of Addai, the apostle, now first
editied in a complete form in the original syriac, with an
english translation and notes, by George Phillip,
London, 1876.

նշոյն է, ի բազ առեալ Հայերէնի մէջ դիտմամբ եղած քանի մը փոփոխութիւններն, որոնց վրայ առիթմ պիտի ունենանք անդադարաւնալու:

Մինչեւ հիմայ՝ պէտք ենք խոստովանիլ, դիտանական աշխարհի առջին շատ մեծ աղիւսկ հանած էր այն յիշատակարանն՝ որուն պատմութիւնն կը ծրագրէր: Թէպէտ առանց բացառութեան ամէն հրատարակիչ պատմութեան հաստատութեան եւ վաւերականութեան ի կողմն իստած են, միայն ընդմիջարկութեանց (յաւելուածական անահիւստութեանց) նկատմամբ իրենց դատաստանը չափաւորելով. թէպէտ պատմութեանը՝ Եփեսոսի թագաւորի մը եւ Յիսուսի ֆրիստոսի մէջ եղած թղթագրութեան մէջ կը հայի, սակայն նորիս գտնուած գիրքը րրեթէ անտես չմացած էր: Բայց 1876ին Քիլիկիոսի ձեռքը եղած հրատարակութեանն անմիջապէս վերջը, Հարնաք՝ եւ Ցան՝ իրենց դիտանական քննադատականներու մէջ կը յայտնէին թէ Եւսեբիոսի Եփեսոսի դիտաններէն՝ հանած յիշատակարանն է մեր առջեւ ունեցածը, եւ անցեալ անտարբերութիւնն՝ վառ հետաքրքրութեան մը փոխուեցաւ: Այս կէտէն սկսեալ, նուիրուեցան շարք մը հանդէսներ կամ մասնակցան գրուածքներ՝ որոնց մէջ կան նաեւ մեծ արժէք ունեցողներ, գրքի վաւերականութիւնը, հեղինակութիւնը, սկզբնապէրը, թուականն եւ «Վարդապետութեան» մէջ պարունակուած զարմանալի պատմութիւնը, քննելու, եւ մանաւանդ Վրգարու եւ Եղեսացու դարձին նկատմամբ՝ ասորական յիշատակարանին եւ Եւսեբիոսի պատմման մէջ եղած աղբիւրը պարզաբանելու: Այս վիճարանութեան մանրամասնութեանց ինչպէս չենք ուզեր հոս, վասն զի չենք ուզեր խոտորիլ մեր բուն նպատակէն, որ է միայն Մ. Խորենացու աղբիւրներու ուսումնասիրութիւնը: Բայց նոյն իսկ այս մեր նպատակը կը սահլպէ զմեզ, որ գոնէ համառօտակի յառաջ բերենք գիտնական խոզարկութեանց արդիւնն, որոնց զառեցեան Հարնաքի, Ցանի, Լիպսոսի¹, Մաթէսի² Տիքսերոսի³, Ցաշեանի⁴ պէս մարդիկ, թող ուրիշ շատերը: Վրգ կը կարծենք

թէ շատ չենք հեռանար կազմուած եղբակացութիւններու միջինէն, եթէ հետեւեալ երեք թէղիւններու ամփոփենք:

Ա. Վրգարի եւ Յիսուսի հետ ունեցած թղթագրութեան զըջոյն ամենեւին պատմական հիմ չունի:

Բ. Այս զըջոյն երրորդ դարուն կեսերը սկիզբ առած է, եւ այն դարուն վերջերը ծնունդ տուաւ գրուածքի մը, զոր Եւսեբիոս աչքին առջեւն ունի:

Գ. Վերջերս՝ այնպիսի ժամանակ մը որ որոշակի չի կրնար սահմանուիլ, բայց չորրորդ դարու կեսերէն սկսեալ մինչեւ հինգերորդ դարու առաջին քառորդը (երրորդական մասը) կը հասնի, այս առաջին խմբագրութիւնը նորանոր յաւելուածներու ու փոփոխութիւններ կրցն: Ընդլայնուեցնող եւ շատ մը ընդմիջարկութիւններով հարստացած՝ «Վրգէի Վարդապետութեան» արդի գիրքն յառաջ եկաւ:

Այս վերջին ձեւին մէջ ասորերէն յիշատակարանն հայերէնի թարգմանուեցաւ, եւ Մ. Խորենացու իբր Վերսեւայի (Վարսեւայի) գիրք յառաջ բերած՝ «Վրգարու թուղթին» ծնունդ տուաւ:

Այս թարգմանութեան թուականն որոշելը շատ գոժաւորին է: Հ. Ալիշան ու Լանգլուսը Ե. դարուն կը գնեն, Տիքսերոսն քահանան՝ աւելի որոշելով «գոնէ Ե. դարու մէջերը»՝ կ'ըսեն: Հ. Ցաշեան այս վերջին կարծեաց կը յարի: Բայց ի բաց առեալ ո՞նի ինչո՞ք՝ որ այսպիսի նիւթի մը մէջ որոշիչ արժէք չի կրնար ունենալ⁵, եւ դարու համարելու մի միակ պատճառն է, այս բնագրին գործածուիլ Մ. Խորենացու կողմանէ, որ ըստ Տիքսերոսի՝ 450—480ի մէջերը գրած է, իսկ ըստ Հ. Ցաշեանի՝ 480է յառաջ⁶: Մեր թիւերը որոշելու գիտեն

¹ Տիքսերոս, անգլ. էջ՝ 117. Այս երեք Վրգարու եւ Տիքսերոսի երկու համակներն կը բաղկանային Ե. հիւսուած եր պատմութեան մը զոր Եւսեբիոս տեղեկագրէ յառաջ չի բերէր:

² Վրգ, էջ՝ 130:

³ Վրգ, էջ՝ 132:

⁴ Շ. Կաշեան մեր շատ մե պատմագրաց ցոյութեան ժամանակն որոշելու շատ անգամ մի միակ պատգոյնն է՝ լեզուն, այսպէս. հազիւ ծնար ու երկար քննութիւններով համադրուեցան շատերը թէ ձեռքը Կաշի հինգերորդ դարու մասնագիր չի կրնար ըլլալ. քան մը՝ որ հինգերորդ դարու լեզուին տեղեկան մը չի վարանիր քննարկելու եւ Լիւնսնական դպրոցն միշտ «յետադարեան, անուսմած է գէշնոր Կաշի: Նոյնպէս զնորմադի, զեղիշէ, զՄ. Այսաթը, զՄամբրէ Եւայն, երբեք հինգերորդ դարու ինքնիկ մասնագիր համարած չէ, այլ «կոկորդի կարգի տշահեալներ», յայնմքն յետադարեան: Ժ. Թ.:

⁵ Իսկ սովորական կարծիքն էր ցարկ 480: Ժ. Թ.:

¹ Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1877, էջ՝ 73.
² Gött. Gelehrten Anzeiger, 6 Ժուլ. 1877, էջ՝ 161, 180.

³ Ցեւ վրագոյն:

⁴ Die Edessensische Abgar-Sage, (Բրուսել, 1880).
⁵ Die Edessensische Abgar-Sage auf ihre Fortbildung untersucht, Լպոսի, 1882.

⁶ Les origines de l'Eglise d'Edesse et la légende d'Abgar, Paris 1888.

⁷ Zur Abgar-Sage (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes IV Հատոր, Ծմբ. 1, 2, 3, Աւանդելու հանուած ապագրութեանն են մեր կողմէնքը:

Թէ այս եղբակցութիւնը մեզի համար անընդունելի է, որովհետեւ կը կործանը թէ կրցանք հաստատել, որ Մոսկուէն խորհեանքի ութերորդ դարէն յառաջ գրած է:

Ուրիշ շատ կարեւոր պատճառ մը կը ստիպէ զմեզ որ հինգերորդ դարէն շատ վար իշխանք: Մոսկուէն իւր առջեւն ունէր հայերէն թարգմանութիւնն եւ ոչ առորներէն քնադիրը: Է. Տաշեան արդէն հաստատած է զայս¹ եւ մեք քիչ մը ետքը ակնյայտի ապացոյցներ յառաջ պիտի բերենք: Արդ այս թարգմանութիւնն սկզբնաբար թուրքովին նման է. մասնաւոր թէ ունի գիտամար եղած եւ կարեւոր փոփոխութիւններ որ քննադատութեան ուշադրութիւնը կը գրգռեն: Օրինակ. «Արգամա թուղթը»², Արգէի վարդապետութեան³ առաքելոյն մահուան եւ յիշատիկ թաղման վերաբերեալ բոլոր վկայութիւնները գիտամար կը զեղէ ու կը լռէ, եւ կը փոխանակէ զանոնք այնպիսի նախադասութիւններով, որոնց մէջ իսպ. կ'ըլլայ «մկնման» եւ «յարեւելք գացող»⁴, առաքելոյն նկատմամբ հաւատացեցող բրած ուղարկաւորութեան վրայ: Ատորին կ'ըսէ. «(Քաղաքին) բոլոր ազնուաբանաց առջեւ, ելաւ այս աշխարհ, շարթուն հինգերորդ օրն էր, իյոր մասոյն տասնուչորսը», չայլ կը թարգմանէ «Թագաւորին աղետականաց եւ իշխանաց առջեւ, ձեռուներն երկինք վերցուց, սկսաւ աղօթել եւ զերկնք օրհնեց. ետքը զէպ ի արեւելք ճամբայ ելաւ»⁵ ժողովրդեան անթիւ բազմութեան մ'ընկերակցութեամբ: Հինգ-շարթի մըն էր, Մարտիի ամսոյն տասնուչորսը, սկզբնական քնադիրն այսպիսի փոփոխութեանց նպատակն յայտնի է: Թարգմանիչն՝ ո՞վ որ ալ ըլլայ, Հայաստան աւետարանող աւուր Թագոսի մը զըրջը ստեղծելու նպատակը է՞ունելոյ. ապա թէ ոչ այնպիսի որոշ բառեր չէր գործածներ: Բայց անտարակցոյս ունէր իւր առջեւը նախնապէս գոյութիւն ունեցող զըրջ մը, որ կ'ըսէր թէ Թագուտ ի Հայաստան աւետարանը քարոզած է եւ մարտիրոսական մահուամբ մեռած ըլլայ, եւ հարկ էր յամենայն դէպս իւր թարգմանած գրքին լրածներն՝ իւր չորս իւրով տիրող լնդհանուր կարծեաց հետ միախառնել: Վկայաւ

բանական մատենագրութիւնն այսպիսի փոփոխութեանց շատ մ'օրինակներ կ'ընծայէ:

Արդ որ դարուն մէջ կ'զգտուեցաւ եւ տարածուեցաւ արքայն Թագոսի՝ ԼՀայաստան քարոզած ըլլալուն զըրջը: Թուի թէ շատ ուշ, եւ թէ այս զըրջը նախ եւ յառաջ լոյն՝ սրբոց վայրը գրող մատենագիրներէն առնուած է: Յամենայն դէպս՝ ամենահին Հայ մատենագիրներ, Արիւն՝ «Սուրբ Մերարդայ վարուց մէջ», Եղիշէ, Եփէի, Ագաթանգեղոս⁶, Ղազար Գարեգին, Սերբէոս (Խթենքորդ դարուն վերջը) Թագուտ առաքելոյն անունն անցած էն յիշատակէ եւ իւր պատմութեան ակնարկութեան մ'իւր շէն ընէր: Թող Մովսէս խորհեանքին, միայն Թագաւոր Բուզանդացի⁷ որուն

¹ Այս կը ցուցնէ անուան յուսման կերպարանը, փոխանակ զըրջը՝ Արգէ, առարկան անուան:

² Ագաթանգեղոսի լռութիւնը մասնաւորապէս նշանակելի է:

³ Թագուտն է անցած յիշատակած է Թագաւորի գրքին մէջ (էջ 5, 30, 40, 71 և այլ. վ. է.) եւ ամեն անգամ իւր անունը Սրբոց Գրգորի անուն հետ կը յիշատակուի:

Յայտնի կը շնորհաւորեցը Պր. Կարէլիի սրահնութիւնն եւ մեր կողմէն կը յայտնուի թէ վերոյիշեալ չորս վկայութիւններն ալ յաւելուած են եւ զատկան ծաղիկ յաւելուածներ, որոնց համար ունինք հետեւեալ պատմամանք. ա. էջ 5 «Ի քարոզութիւնն, բառէն սկսեալ մնչէն էլին վտիկ տողը յաւելուած են լեզուի անմարմոնութեան համար, որ անիկ ատարական քնադէ եղած թարգմանութեան որոշը կը կրէ իմաստի եւ քերականական շէնքին խառնաթանցան համար: Եթէ ձեռագրի աղանաղութիւններն որ շատ են գործարանարար, ի քաց անոնցք, քարծրաթիւն է Բուզանդ, ուսուցիկ ո՞վ ունի, քայք կանոնաւոր. եւ քաշ հայերէնագէտ. համեմատեցէ օրինակն աղ. էջ 125 այս գեղեցիկ կտորը. «Իսկ Թագաւոր Պարթոյ յործած զայս լսէ, քաղում շնորհ ունից գործակարն յաւելայ, ընդ քաշաւորութեանն զարմացեալ են ընդ քաղում աներկիւղութիւնն (տեղ մը տրական է եւ տեղ մը հայ-օսական խնորի պէտքստութեան, որ զուտ հայերէն է, հմմտէ. զարմանայ ընդ պատմաւորն (տը. հոլ.) Ոսկ. Մատթ. Ա. Է. 431. զարմանալ ընդ հայրապետին, յոյն տեղ էջ 583 եւ Ոսկ. Պաւլ. Ա. էջ 880 եւ ուրիշ շատ տեղեր: Եւ (հայցական հոլ.) «զարմանալ ընդ վարելն» Եղիշէ 11. զարմանալ ընդ համարձակութիւն Ոսկ. Մտ. Ա. է. 126 եւայլն.) եւ քաղում պարզեաց եւ պատուոյ լեզուին հետ» (զբաղութիւն եւ զգիրասիրութիւնն գովեալ): Վասն այնք իրաց մեծաւ սիրով սիրէր զնա, (եւ ըստ արծանի իւրով պատուէր զնա) մեծաբը զամենայն աւուրը հաշտութեան եւ իւրադուրութեան, որ ի մէջ Նոյսը Էր, Սյուպիի գեղեցիկ, ընական լեզուին հետ» որ միայն Բուզանդայ յատուկ է, համեմատել մեր յաւելուած համարած տողերը. էջ 5 «...եւ ի Նորուն հանգստեան արքային Յրգաստայ զանգեալ իրաց զառաւորոց զվարն լուսան, եւ որ զնոցուն հակառակ ընդդիմակաց, այն ամենայն ի ժամն այլոցն գեղեցին: Բայց եւ մեք ի մերով աստ եղար փորը ի շատէ ի կարգի պատմութեան (Բուզանդ պիտի ըսէր. եւ մեք փորը ի շատէ եղար Է կարգի) պատմութեան մերով» Եւայլն: Բայց Նոյն հատուածին հետեւեալ կտորը՝ «զի մի ի միջի միտոյ պատմութիւնն

¹ Եղիշէ էջ 35 եւ յաջորդ. . . .

² Այս փոփոխութեան անարմատականութեան համար որ շատ հետաքրքրական են, տես Doctrina (Հրատ. Ֆիւլիպի) էջ 36 ու յաջորդներն. համար «Թուղթ Արգամա» (Հրատ. Վենետիկ) էջ 45 եւ յաջորդներն. թարգմ. Արգանի էջ 53 եւ յաջորդ, Հմմտ. Յիւրբերան, անդ էջ 66 եւ յաջորդ. Եղեան, անդ էջ 18 եւ յաջորդ:

բնագիրն արդի վիճակի մէջ թերեւս Մ. Խո-
րենացւոյ գրքէն յառաջ գրուած չի կրնար

ընդհատ երեւեացի, հոռւ մի նշանակեցար, զոր օրի-
նակ աղիւս մի կարգած է մէջ որմին շինուածոյ, և
կատարեալն քովանդակութեամբն: Ընդհատ ընդատուած
նշանակութեամբ միայն հոս կը գտնուի. մզանակա-
թիւնն ունեցարեան չե, առտի և յալորդ զարեցու:
ընդհատ քաղո՞ իբր գտա, տարբեր շատ տեղ գործա-
ծուած է՝ ամս սակաւ ինծ ընդհատ ի բիրտոց եւ ի վնց
հաւաքաց, (եւսք, Ժր. Ա. Հատ. էջ 96.) «որպիսի ինչ
ընդհատ իջէ սա ի նմանն», (Ոսկ. Մտտ. 542.) «յիշի,
ընդատ ի մարտաւորն», (Անդ, 698) տ. եւ Եզրիկ 252,
Բարսեղ Վեցօրեայ էջ 174., կայ գրուած ընդատ, քայց
միշտ «տարբեր», նշանակութեամբ: «Հոռւ մի նշանա-
կեցար» քուն ծնն է խոնք մի. այս ոչ հայերէն քաղո
(գլուտ է՝ հոռւ, անք, որ նշնդրուակաւն է) կը կրի իւր
կրան ասորակաւ կնք. հոռւ ծնուլ կը գտնուի ստ
Խորենացոյ. իսկ «խոռւ մի մզանակաւ տես Սարգիս
Շնորհալոյ (յնտաղարեան) քոլ. «Զիչ մէջ, նշանակել,
ասութիւնը ոսկեղարեան չէ. ոսկեղարեան մէջ պիտի
քսւն. (Հանցար) զամենայն կարգի ի կարծոյ ցուցանել
(Մակաբ. 612) «ի կարծոյ զամենայն յայտ արարեալ
ցուցանել» (Ոսկ. Մտթ. 62) «կարծատուտ կարգել
զպատմութիւն», եւս. Քրոնիկոն Ա. Հ. 171. «կարծատու-
տիչ» նամատուտ քարտաղել զամենայն, Ոսկ. Մտթ. 43.
կարծատուտ իմն զպատմութիւն նատանել (կարծ կեր-
պով պատմութիւն), Անդ, 46. «կարծատուտիչ» (կարծ-
տիւր) պարտ է ասուել Ոսկ. Նայց. (մեղագիր) էջ 28.
ասեղող կը համարինք հասարատ քաղո յիշատակեց,
որ ինչ կարծուածնքով կը փոխանակէ միշտ զ«հոռւ մի
նշանակեցար»։ Քարմանակ է կարգած քուն ալ, որ
միայն այս էջին մէջ գործածուած է եւ առ Ազաթմա-
զեղեայ (տպ. Վննետիկ 1835) էջ 277:

Հեղինակն մտադրութիւն ըստ է էջ 30. որ
յիշատակելի «պիտոն առարկուն Թաղէտի», քայց եթէ
մտադրութեամբ կարգանք Բուզանդայ այս տեղ պատ-
մածը կը ստիարկինք ընդդէմի թէ անձան եւ անտեղի
յաւելուած մին է. նախ վանքի կը պատմութեամբ կարգ
կը խանդարէ. Երկրորդ, Բուզանդ առեւել թիւ մեծար
միւնտին դէպքը կը պատմէ, սակայն արեւել զ«թոնն
ստարեւել Թաղէտի» յիշատակելու: Հետեւինք Բու-
զանդայ. «Յնաս զամիմանեան հրամայեցաւ նշնալ
ընդ միմի ձագարտապետին վաղարար, զի աստուցեան
գերանկեմն Յոռակ յարյուրամակաւ կարտաւ, եւ խա-
ղապեան գնացեան ի սահմանակիցս իւրեանց ի մայր
քաղաքացն Գասիւսցն ի նշտարիս, հաստացանել
զմանակին Յոռակ յատուցանեալ» այնորն հայրա-
նայեցն: Գնացին ձիին հասին ի քաղաքն նշտարա-
ցոյ. ետեանն ի կարծողիտաթիւնն գնուսիկն ձեռ-
նարդի, զորդին վրիմայն ... եւ դարձան անդրեան
մեծաւ յոնդրութեամբ, եկեալք առողջութեամբ յա-
նդրեալք հասանեմ յայրապետեան աշխարհն: Եւ
զիշխանն գեղիկայն, եւ անցորն Թաղէտն յառաջ
այնմանեմ առեւտարոյ առ արքայն: Ապա իրերե-
րուսն իւրն արքայն, ընդ առաջ նշտարն եւսն ի
դարսն յայնկոյն գնուցն Զաղէտն կատիլի, ամե-
նայն իւրանկոյն իւրանկոյն: Ապա ողջոյն
տուռեալք ցցանկայն ողջոյն միմանց, անցեալք ընդ
կատիլին Զաղէտն, վնեալք ի քաղաքն մեծ յն-
սալուս, յեկեղեցին դարձան, եւ աստուցանեմ
ցցանկայն մանակն Յոռակ յայտն հայրապետա-
կան: Անաստիկ Բուզանդայ պատմածը, սակայն վե-
րադիւտ «զորդին վրիմայն» քաղեալն հոսք՝ անշուշտ
ընդօրինակողը, կը յաւելու «Եւ նատուցին զմա յա-
թոնն Անասիւրն Թաղէտի, եւ յաթոն իւրոյ նաւն

ըլլալ, եւ Զննոր զլոյսի՝, որ ապահովապէս
ասելի նոր է, ինդրի նիւթ կու տան: Ուրեմն
այս հետեւութեամբ՝ եթէ խաբուած չենք,
իրաւունք ունինք հաստատելու թէ համատա-
րար նոր է Տայրիկն թարգմանութեան թուա-
կանը, եւ Մ. Խորենացիին թիւ մը յառաջ
եկած է թարգմանութիւնը: «Արդի վարդա-
պետութեան» շարագրութիւնը հինգերորդ
դարէն յառաջ գնեալ համար՝ այս թարգմա-
նութեան հինգերորդ դարուն մէջերն գտու-
թիւնն ունենալէն հանուած ցուցումը, գտն է իւր
արժէքը կը կորսնցնէ:

Լաւորենայի գրքին հայ գրագրատութեան
պատմութիւնը ընցնելու համար խաբ մըն ալ
ըսենք. իրաւապէմ հրատարակելն՝ յախուռն
ու եզական ենթագրութեանց պատճառ տուող
կանխակալ կարծեաց տեղի աւելով, Վիեննայի
գիտնական Միթիմարեան մը՝ Հ. Տաշեան, ինդրին
ուրիշ լուծում մը տալ ուզեց: Եւրոպեական
կը զնն այս իրողութիւնը. Մ. Խորենացի կը
յայտարարէ թէ գրուած յիշատակարաններէն
փոխ առած է քանի մը դէպքեր, որոնք մեր
ձանցած աղբիւրներու մէջ չեն գտնուի ալ
եւս. եւ ենթագրութիւն մը կ'ընէ (Հ. Տաշեան)
թէ Արագրու. եւ Սանտարկոյ վերաբերեալ շատ
մը դէպքեր՝ Լաւորենայի անուամբ գրի առ-
նուած պիտի ըլլան, եւ կամ՝ նոյն իսկ իւր լրա-
ցուցիչ մաս աւելցուած պիտի ըլլան մեր ձեռք
հասած գրքին վրայ: Այս կարծիքն հանձնարել
է, եւ իւր նեցուկ բերուած պատճառները զո-
րաւոր են: Տիբերիսն արդէն ըսած էր. «Հարկ
է որ՝ թերեւս Լեւորենայի անուամբ, ասորական
զբոյցին վրայ՝ ի մասնաւորի հայերէն ծագմամբ,
յաւելուածներ գոյութիւն ունենան, եւ որոնցմ
առած ըլլայ Մ. Խորենացի»: Չենք կարծի որ
այսպիսի մեկնութիւն մը փնտռելու պատճառ
մը ըլլայ: Երկու գիտնականներն ալ կը խաբուին,
վանք զի զՄ. Խորենացի կը նկատեն, իբր «ա-
ւանդութեան հետեւող» մէկը, եւ ասոր երեւ-
ակալութեան պարտապատշաճ մաս մը չեն
հաներ: Այս ուսումնասիրութեան շարունա-
կութեան մէջ կը տեսնենք:

(Ըրբան-Ֆելդ.)

մեծին Գրիգորի, քաղեալը: Նոյնք կը համարինք յիշա-
տակաւ միւս երկու վարդապետաց համար: Ծ. Թ.:
«Հատման Զննոր վրայ Մ. Խաղապետն
արեւելի գրքէն, Վիեննա, 1893 (հայերէն):
«Անդ, էջ 28 և Երկրորդը»
«Անդ, էջ 68»

